

KARTAG-ÓDRI ÁGNES

A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok

Az identitáshoz való jog az egyéni szabadságot előtérbe helyező etnikai elvű csoportautonómia központi kategóriája. Ugyanakkor egyetemes emberi jog is, melynek alanyai egyének és csoportok vagy közösségek egyaránt lehetnek. Az identitáshoz való jogot rendszerint úgy lehet felfogni, mint folyamatosan gyakorolható szabadságjogot. Az identitás ápolása, fejlesztése és megőrzése lényegében a kultúra által történik

A kulturális jogok a nemzetközileg elismert emberi jogok corpusába tartoznak (az úgynevezett második generációba, a gazdasági és szociális jogokkal együtt). Az egyén vagy a csoport arra irányuló jogairól van szó, hogy kifejezésre juttassa saját kultúráját, amelyet egyéni kulturális érdekként vagy pedig az azonos (egymáshoz közeli) kulturális értékeket elfogadó meghatározott csoporthoz való tartozásként értelmeznek. A szakirodalom a kulturális jogok kérdéskörének tárgyalásakor lényegében a csoportjogokat helyezi előtérbe. Mindaz, amit kulturális jognak, illetve a saját kultúrához való jognak neveznek - a másághoz való jog elismerését feltételezi mind az egyén, mind pedig a csoport számára.

Mivel e második generációs jogok a „valamivel szembeni szabadság” negatív meghatározással jellemezhetők, s biztosításukhoz nem az állam tartózkodása, hanem beavatkozása szükséges, továbbá mivel a szubjektum lehet olyan közösség, amely e csoport identitásának fogalma által alakul ki, fennáll annak a veszélye, hogy a kulturális jogok kérdése politikai szintre tevődik át. A kollektív identitás körüli tömörülés ugyanis a többnemzetiségű közösségekben a leggyakrabban a többség-kisebbség viszonyának jelentését kapja, illetve a csoportos kulturális jogok (etnikai) kisebbségi jogokká válnak

A kérdést az teszi időszerűvé, hogy az európai multikultúra kontextusát illetően nincs megfelelő tolerancia; ezt úgy próbálják áthidalni, hogy leszűkítik egy köztes fogalomra - a kulturális identitáshoz való jogra.

A kulturális identitás azoknak a tényezőknek az összessége, amelyek alapján egy személy vagy csoport önmagával rendelkezik, kifejezésre jut és felismerhetővé válik; a kulturális identitás magába foglalja az egyén szabadságát és méltóságát, ugyanakkor azt is, hogy részese a különféle sajátos és általános, történelmi és a jövő felé forduló kulturális folyamatoknak.

A kulcsszavak emberi jogok, kultúra, kulturális jogok, kollektív identitás, kulturális identitás.

Bevezető

A mai világban az „identitás” elterjedt fogalom, amellyel sok mindent igyekeznek kifejezni: a politikai identitást a modern identitás válsága váltja ki; a nemzeti identitás érzését a nemzetállamokban a hazafias ikonográfia erősíti; a kulturális identitás a multikulturalizmus érvényesülésének eszköze abban a kísérletben, hogy létrejöjjön az egyéni és a csoportos kulturális jogok toleráns megnyilvánulásának modellje stb.

Első látásra úgy tűnik, hogy az identitás jól ismert és szokásos diagnózisokat és magyarázatokat tesz lehetővé, valamivel részletesebb elemzés után azonban észrevehető, hogy a terminus által lefedett „terület” az állandó használat miatt a vártnál kevésbé lesz meghatározható. Ez a megállapítás, úgy tűnik, különösen a kulturális identitás fogalmára igaz. A multikulturális és multietnikumú Európa kérdésének, akárcsak a türelmetlenség „eszméje” és a modern demokrácia eszméje összeütközésének aktualizálódása, szükségessé teszi az emberi jogok fogalma minden elemének az újbóli meghatározását. Az Európa Tanács legújabb próbálkozásai előtérbe helyezik a kulturális jogokat, arra alapozva, hogy a jogon

kívüli kategóriáknak, ebben az esetben a kultúra védelmének konfliktushelyzetekben, „sajnos” elsősorban *jogi kifejezést* kell kapnia. Ez pedig azzal a nehéz feladattal szembesít, amellyel meghatároznák a kultúra, a kulturális jogok fogalmát mint az emberi jogok és a jogok szubjektumai általános fogalmának a részét, ami a kulturális identitás fogalmában nyer gyakorlati alkalmazást.

A kulturális jogok helyének megállapítása az emberi jogok általános rendszerében

Úgy tűnik, az emberi jogok általános fogalmának meghatározása nem „elégge” végleges, habár terjedelmes irodalmat szenteltek neki. Ennek több oka is van, közülük néhány szembeeső: az egyik ok az lehet, hogy a terminus viszonylag új, s a mindennapi beszédben csak az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalakulása óta használatos (habár olyan ellentétes vélemény is van, miszerint az emberi jogok villámgyors változáson estek át¹ az úgynevezett „természetjogi” értelmezéstől a közvetlen politikai visszaélésig, az úgynevezett „álarcfogalomig” (Posner 1986); másrészt ezeknek a jogoknak a rövid története számuk gyors növekedésének tendenciáját mutatja, úgyhogy most, a század végén szükségessé válik belső osztályozásuk (az emberi jogok úgynevezett katalógusa); továbbá ezen jogok hierarchiájának és védelmi mechanizmusának (belefoglalva az internacionalizálás kérdését is) létrehozása úgyszintén viszonylag lassan történik.

Ettől függetlenül azonban kiindulhatunk abból a tényből, miszerint ma úgyszólván általánosan elfogadott nézet, hogy a kultúra és a civilizáció formájától és állapotától függetlenül minden emberi lény alapvető jogait legalább elméletileg el kell ismerni, s emiatt egyetlen állam sem merészeli nyilvánosan ellenezni az emberi jogok eszméit (Claude-Weston 1989:16). Mi több, az emberi jogok védelmének „internationalizálása” (Dimitrijević 1989: 3. és 291-től tovább) folytonos és nyilvánvalóan szükséges eljárás.

Az állami politika szintjén az emberi jogok jelentőségének értékelésében jelentős változások vehetők észre. Míg korábban az emberi jogok védelmének teljes kérdésköre a belső igazságszolgáltatás tárgyát képezte, ma már általánosan elfogadott, hogy alkotmánya megfogalmazásakor egyetlen ország sem hagyhatja figyelmen kívül az emberi jogok egyetemes szavatolásának elveit.

Az integrációs folyamatok - példaként az Európa Tanács szervezetét említjük - ehhez formálisan is hozzájárulnak az Emberi Jogok Európai Bíróságának és ez utóbbi bizottságának gyakorlata mutatja, hogyan alakulnak ki a védelem nemzetközi szabványai (Paunović 1993). Az emberi jogok nemzetközi védelmének fejlődése során fokozatosan szükségessé vált az osztályozásuk (figyelemmel kísérve az „al csoportok” különbözőségeit). Így

jött létre az *Emberi jogok katalógusa*. Az általános és szokványos felosztás az emberi jogok három generációját különbözteti meg (Bokorné 1995:25). A legszemléletesebb magyarázatot Vasak metaforájában találjuk, amely szerint az első nemzedékbe a polgári és politikai jogok (liberté), a másodikba a gazdasági, szociális és kulturális jogok (égalité), a harmadikba pedig a szolidaritási jogok (fraternité) tartoznak (Vasak 1977:29).

Hogy a kulturális jogok fogalmi meghatározásának kísérlete lehetővé váljék, mint már hangsúlyoztuk, előbb néhány, úgymond, formális jellegű (helymeghatározó) megjegyzést kell tennünk.

- a) Az emberi jogok második generációja, amelyhez az előbb említettek szerint a kulturális jogok is tartoznak, bizonyos értelemben ellentétesek az elsővel (a polgári és politikai jogokkal). Ez utóbbiak „valamihez való jogként” („rights to”) elsősorban pozitív értelmezést kapnak, és következetesen az állam *tartózkodását* követelik. Ezzel ellentétben a „*valamivel szembeni szabadság*” negatív értelmezése szerint meghatározott második generációnak az a jellegzetessége, hogy a magától értetődő

tartózkodás mellett az állam *intervencióját is* követeli „az értékek megteremtésében és elosztásában való egyenlő részvétel” biztosítása céljából (Claude Weston 1989:18).

- b) Vannak szerzők, akik a „nemzedékek” különbözőségét abban látják, hogy az első generációhoz tartozó jogok a szabadságok és jogok egyéni felfogásán alapszanak. Ezzel szemben a második generációhoz tartozók (szociális-gazdasági, kulturális, oktatási és hasonló jogok) *kollektív* jogokat képeznek, olyan értelemben, hogy nem az egyént mint individuumot, hanem egyes (különböző mércék alapján kialakult) bővebb vagy szűkebb közösségeket illetnek meg (Imbert 1995:3). Az álláspont megválasztásának a hatékony összehasonlítás szempontjából nincs illusztratív jelentősége, viszont annál nagyobbak a következményei: Az a meghatározás ugyanis, hogy a közösség a jogok „hordozója”, azonkívül, hogy nehéz pontosan azonosítani a lehetséges közösségek hálózatát, ahhoz az értelmezéshez is vezethet, amely a kulturális jogok kérdését az úgynevezett kisebbségi jogokra korlátozza, miáltal ez a kérdés lényegében politikai térre tevődik át és leszűkül. Ezt most nem részletezve megemlítjük, hogy a leginkább elfogadható megoldást az egyik legújabb nemzetközi dokumentumtervezet kínálja (Avant-project de Declaration sur les droits culturels), amely a kultúra meghatározásakor annak szubjektumaként *személyt vagy csoportot* jelöl meg.

Arra, hogy a végletek nem kívánatosak, mert eltorzíthatják az alapeszmét, példaként azt az ellentétes nézetet említjük meg, amely „a különbözőséghez való jog” („right to be different”) megfogalmazásában jut kifejezésre, ez pedig lényegében azt jelenti, hogy a kultúrát nem lehet objektívan, hanem csak az egyén szemszögéből meghatározni (Vedel 1991:355).

Marad azonban a megállapítás, hogy a „generációk” között fennáll a szubjektumok különbözőségének elve. Ehhez hozzá kell tennünk, hogy az „új nemzedékek” kialakulásában benne van annak a civilizációs előrehaladásnak az eszméje, amely lehetővé teszi e jogok természetének szubtilisabb megközelítését, aminek formális következménye a (nem) meghatározott csoportok szubjektumként való különválasztása; ez elsősorban a harmadik generációra (a békéhez való jog, környezetvédelmi jogok stb.) vonatkozik. Ez ugyanakkor alátámasztja azt a feltételezést, hogy a másodiknak mint „köztes generációnak” konfliktuselhárító jellege is van, s így szubjektumai egyszerre az egyének és a közösségek.

- c) Az előzőkből következően felvetődik a generációk tulajdonságaiból adódó és a jogok természetét érintő különbségek kérdése is. Míg ugyanis az első generációról azt tartják, hogy az általános jogokat foglal magába, addig a másodiknál a címzettek és a jogok természete (a szociális egyenlőség szavatolása) alapján nyitva marad *a különosság* opciója.
- d) A hagyományos polgári és politikai jogok szavatolásának értelme, hogy az egyén szabadságát megvédje az államtól, egyszersmind határt szabjon az állam hatalmának. Olyan tiltások, amelyek elrendelik az állam tartózkodását a cselekvéstől. Ezzel szemben a jogok második csoportjának (szociális-gazdasági, kulturális, oktatási és hasonló jogok) értelme a „gyengébb rétegek” védelme (Jovanović 1924:458). Ebből ered az állami cselekvés szükséglete is; e jogok megvalósításának előfeltétele éppen az állam törvényhozási tevékenysége. Ezeknek a jogoknak az alkotmányos szavatolása „inkább egy nagy törvényhozási program, mintsem meghatározott jogszabályok gyűjteménye” (Jovanović 1924:459). A hagyományos jogoktól eltérően ezek nem csupán az alkotmány alapján valósulnak meg (ritka eset, hogy az alkotmányban külön kiemelik és csoportosítják ezeket a jogokat, s felsorolják megvalósításuk biztosítékait és feltételeit-ilyen kivétel Spanyolország, Portugália és Venezuela alkotmánya). A törvénnyel ugyanis nemcsak védelmük eszközeit és eljárási módját határozzák meg, hanem

megállapítják minden egyes jog tartalmát, valamint azokat a szubjektumokat is, akiket ezek a jogok megilletnek.

- e) Ebből következően a második generációba tartozó jogok „fokozatosan valósulnak meg”, s ez azt jelenti, hogy az államok csupán kötelezettséget vállalnak arra vonatkozólag, hogy „erőfeszítéseket tesznek”, törekednek fokozatos biztosításukra. A fortiori példája lehet ennek az, hogy az oktatáshoz való jogot belevonták az Európa Tanács emberi jogi védelmi rendszerébe, s beleépült Az emberi jogok védelméről szóló európai egyezménybe is (az 1963. évi 1. számú Jegyzőkönyv 2. cikkelye), éppen azért, hogy „erőteljesebb” mechanizmus védje (Paunović 1993:129).
- f) Az előbbi megállapításból következik ezeknek a jogoknak a nemzetközi elterjesztésére vonatkozó elképzelés erősödése. Míg a hagyományos jogok esetében védelmük lényege valamilyen módon abban állt, hogy beleépültek a belső jogrendszerbe, addig a második generációt az a próbálkozás jellemzi, hogy kiváljon az államok egyedi igazságszolgáltatásából, s a védelem minimumának a mércéit nemzetközi szinten állapítsák meg. Amint a vonatkozó irodalomban is olvashatjuk (Hiber 1996:204), tekintve, hogy e jogok védelmének az állam egyszerre kötelezettje és szavatolója, szükséges megakadályozni e két funkció összekeverését.

A kultúra, a kulturális jogok

A kultúra fogalma. „A kultúra a maga különleges formáival, folyamataival és saját törvényszerűségeivel külön valóság” (Kale 1988:49): A kultúrát sokféleképpen és különböző (gazdasági, szociális, pszichológiai, művészeti, filozófiai stb.) szempontokból lehet meghatározni (Szabó 1973: 107-119). Úgyszólván nincs olyan szociológiai tankönyv, amely ne térne ki a kultúra fogalmára. Amerikai szociológusok (Kreber, Kluckhohn) a kultúra 257 különféle meghatározását gyűjtötték össze (és rendszerezték); ez is mutatja, hogy nem célszerű e fogalomnak akár „munkajellegű” definiálásával sem próbálkozni. Mégis ki kell választanunk valamilyen elemi meghatározást, amely funkcionális kiindulópontul szolgálhat. Funkcionálisat, a fogalom azon tényezőire való korlátozódás értelmében, amelyek alapján felvázolhatnánk azokat a jogokat, amelyeket *közvetlen kulturális jogokként* jelölhetünk meg (CDCC, [95] 11. rev.: 13). Ez mindenekelőtt a kultúra azon elemeinek a meghatározását jelenti, amelyeket összekötő kapocsként használhatunk a megfelelő jog megalkotásánál. Egy ilyen új definíciót kísérel meg az UNESCO kulturális jogokról szóló nyilatkozata tervjavaslatának első cikkelye (Fribourg 1995:1), amely szerint a kultúra elemei azok az értékek, vallások, nyelvek, tudományok és művészetek, hagyományok, intézmények és életmód, amelyekkel egy személy vagy csoport kifejezésre juttatja magát, megvalósul és fejlődik.

Ez a definíció néhány többtényezős fogalmat tartalmaz: *a tárgy* (értékek... életmód), *az alany* (egyén... csoport) és *a célok* vagy eredmények (megvalósulás... fejlődés) szerint. A kultúra fogalma is különféle kifejezést kap azzal a próbálkozással, hogy ezek a kifejezések vagy elemek objektivizálódjanak. A kultúra fogalmának többtényezős jellegéből ered, hogy a közvetlen kulturális jogokat is elvileg többféleképpen lehet meghatározni, úgymint: a) politikai, gazdasági, szociális vagy a legszűkebb értelemben vett kulturális; b) egyéni és csoportos; c) kisebbségi és mutatis mutandis többségi; d) nemzetközi, illetve belső joggal vagy pedig egyidejűleg mindkettővel védett jogok. Tartalmukat viszont az említett tényezőkhöz (objektum, szubjektum, cél) való viszonyuk meghatározásával, *instrumentalizálásával* nyerik el.

Az így különválasztott tényezők konkretizálásának egy irányban kell történnie, amelyet a kultúra mai fogalmának a klasszikus gyökerekkel való összeegyeztetésének, korszerűsítésének nevezhetnénk. (Megfigyelhető ugyanis, hogy a „művelést” és az oktatást is

jelentő latin *cultus* tőhöz hasonlóan, még a kultúra újabb definíciói is összetevő elemekként foglalják magukba mind az anyagi, mind a szellemi alkotásokat. (Ilic 1974:255; Marković 1994:263). Ha nem vesszük figyelembe az előző észrevételt, kultúrán csak szellemi kultúrát, azaz szellemi javakat és értékeket értünk (állam és jog, magatartási normák, a megértés eszközei, a vallás, tudás, nevelés, oktatás, tudomány, filozófia, művészet, ideológia, szokások stb.) (Tylor 1924:8; Kale 1988:42; Marković 1994:264), méghozzá „a saját kumulatív múltja általi nagy feltételezettségével” (Kreber 1969:978), de olyan értelmezésben, amely nemcsak a kulturális formákra, hanem a folyamatokra is kiterjed (Kale: ibid), szükségszerűen eljutunk az alapdefiníció funkcionális (a korszerű formákra és folyamatokra is vonatkozó) kiegészítéséhez (amint azt már előzőleg kifejtettük).

Ebbe a meghatározásba ugyanis már a hetvenes évek óta (Déclaration d'Arc-et-Senans) az oktatási rendszer mellett beletartozik a kommunikációnak vagy „tájékoztatási kultúrának”, tehát a tömegtájékoztatás minden formájának s az úgynevezett „kulturális iparnak” (az újságoktól a divatig és az életmódkultúráig stb.) a rendszerezése is, mégpedig azzal a céllal, hogy mindenki számára biztosítva legyen a saját választás lehetősége a szabadság és az emberi jogok tiszteletben tartásának jegyében (Declaration on Cultural Objectives. Berlin 1984).

A kultúra fogalmának (valamennyi elemének) objektivizálásában megnyilvánuló nehézségek még érthetőbbé válnak, ha nem hagyjuk figyelmen kívül *a kultúra szubjektumát* (csak a legtágabb meghatározást tartva szem előtt), ami magába foglalja a kultúra szubjektív alkalmazásának különféle formáit: az alkotást, a kommunikálást, a szelektálást, a választást s ennek megváltoztatását... Ezért nem kell csodálkoznunk a teoretikusok „örvendezésén” a régészet azon sajátossága láttán, hogy önmagától dinamikus objektivizálódott: „a látókörből szükségszerűen eltűnnek az egyének, sőt közös magatartásuk is... az adatokat viszont készen, minden mástól eltérően a legtisztábban kapjuk meg” (Kreber 1969:981).

Közvetlen kulturális jogok. A közvetlen vagy általános kulturális jogok meghatározott (olyan, amilyen) definícióhoz kötődnek, s úgy azonosíthatók, mint az *embernek* (egyénnek vagy csoportnak) a jogai a *saját kultúra* kifejezéséhez, amelyet egyéni kulturális *érdekként* vagy pedig *azonos* (közeli) kulturális *értékeket* tiszteletben tartó meghatározott csoporthoz való *tartozásként* értelmezzük

Az általánosság szintje szerint így osztályozhatók:

- a) jog a *kulturális életben való részvételhez* (a legáltalánosabban), amelybe beleértődik a kultúrához való csatlakozás joga; a választás joga az egy vagy több kultúrához való tartozást illetően, azzal a joggal együtt, hogy ezt a kultúrát (ezeket a kultúrákat) kifejezhessék; a kulturális eredményekben (fejlődésben) való részvétel joga; a nemzetközi kulturális együttműködéshez való jog; az információk eléréséhez való jog; a kulturális demokrácia kinyilvánítása;
- b) az alkotáshoz és a *művészi* kifejezéshez való jog, beleértve az intellektuális tulajdonhoz való jogot is;
- c) a *tudományos* kutatás szabadságához és az eredményekhez való hozzáférés és azok alkalmazásának joga, különösen szem előtt tartva a gazdasági és etikai összefüggéseket. (Megemlítjük, hogy ez voltaképpen a gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló nemzetközi egyezmény klasszikus megoldásának változata. A *JSZSZK Hivatalos Lapja* 1971:7.)

Kulturális és kollektív identitás

A kultúra és a közvetlen kulturális jogok fogalmának az előzőekben felsorolt többféle jelentéséből nem következik azok meghatározatlansága. Közös nevezőjük, az együttes *differentia specifica* a *(kulturális) identitáshoz való jog*. A kulturális jogokról szóló

nyilatkozat idézett tervezete a kulturális identitást úgy határozza meg, mint azoknak a tényezőknek az összességét, amelyek alapján egy személy vagy csoport *önrendelkezik, megnyilvánul és felismerhetővé válik*; a kulturális identitás magába foglalja az egyén szabadságát és méltóságát; s ugyanakkor a különféle egyéni és általános, történelmi és a jövő felé forduló kulturális folyamatokba való beleépülését is (Wiley 1994:130). Az identitás fogalmának s ebből következőleg az identitáshoz való jognak e meghatározási kísérlete ugyanakkor *kettősséget* is mutat a kultúra és a kulturális jogok meghatározásában - *egyediséget és közösséget*.

Ezáltal szükségessé válik még egy fogalomnak a meghatározása. Ez pedig *a kulturális közösségcsoport* fogalma. Ez olyan emberek csoportja, akik azonos kulturális értékeket becsülnek, azonos kulturális referenciák alapján ismerik fel egymást, akiket közös identitás köt össze, s akik szeretnék ezt a közös identitást megőrizni és továbbfejleszteni.

Ahhoz azonban, hogy egyáltalán kulturális jogokról (és kulturális identitásról) beszélhessünk, lényeges annak hangsúlyozása, hogy *az egy kulturális közösséghez való tartozás, illetve e tartozás vállalása egyszerre egyéni kulturális és politikai jog* (Bíró Gáspár 1995:217).

Senkit sem lehet besorolni bizonyos kulturális közösségbe valamilyen jelleg, jegy alapján, legyen az bármennyire is objektív és felismerhető. A kulturális identitás megválasztása magába foglalja a közösség-, a csoportidentitás választásának a szabadságát is. Mutatis mutandis, a közösség csoportos kulturális jogaiban való participáció is *az egyén individuális emberi joga*.

A kulturális közösség meghatározásának az a legnagyobb veszélye, hogy összemossuk az etnikai közösséggel. A kulturális pluralizmus ekkor etnikaivá alakul át, és elkerülhetetlenül hangsúlyozottan politikai térre tevődik át. Eltűnik minden különbség a kulturális és a politikai jogok között oly módon, hogy az előbbieket beleolvadnak az utóbbiakba. Ez különösen a többnemzetiségű közösségekben éleződik ki, amelyekben feltételezik, nyilvántartják vagy éppen hangsúlyozzák *a többség és a kisebbség* létezését; ebben az esetben ugyanis a csoportos kulturális jogok (etnikai) kisebbségi jogokká válnak. Ugyanilyen veszély áll fenn akkor is, ha a kulturális közösséget összekeverik a vallási közösséggel. Ekkor szükségszerűen romba dől az emberi jogoknak mint egyéni „felismerhetőségeknek” és kollektív jogoknak a védelmét szolgáló általános eszméje, s megnyílik az út a lehetséges konfliktusok előtt.

A kollektív kulturális jogok artikulációja ekkor átváltozik többség és kisebbség viszonyává (amely egyébként politikai irányát tekintve történelmileg változó viszony), és önmagában véve is az érdekek ütközésének lappangó és lehetséges forrását képezi. *A többség érdekét* megvédi *az állam*, amely objektíve *a többségi nemzetként* értelmezett többségnek kedvez. A kisebbség érdeke nehezebben jut kifejezésre és nehezebben érvényesül, ami a veszélyeztetettség érzetét váltja ki. A kulturális identitás ekkor már csak ürügy, s a politikai identitás funkcióját veszi át (Bíró 1994:97), míg az érdekek összeütközése (a többség-kisebbség viszonylatában) a türelmetlenség körülményeiben és a demokratikus intézmények hiányában drámai méreteket ölthet, amire a volt Jugoszlávia esete szolgálhat intő példaként.

Kétségtelen, hogy demokratikus és pluralista társadalomban az etnikai, vallási, politikai és minden más kisebbségnek nemcsak saját identitása kifejezéséhez van joga, hanem a többség-kisebbség viszony *a pozitív megkülönböztetést* is szükségessé teszi. A messzemenő és kiszámíthatatlan következményekkel járó tévedések abban mutatkoznak, hogy az etnikai, a kulturális vagy politikai közösséghez való tartozás jogát valódi ismérv nélkül jelölik meg, vagy ami még rosszabb, negatívan határozzák meg, ez pedig végső soron azt is eredményezheti, hogy elvész a kulturális identitás *megválasztásához* való jog. Ez szintén egyik felismerhető eleme azoknak az okoknak, amelyek összetűzéshez vezettek a volt Jugoszláviában.

Az így „összekevert” csoportos identitások szintje és jellegzetességei számos tényezőtől függenek, amelyeket nehéz azonosítani... Néhányat azonban már prima facie ki lehet emelni: a tolerancia alacsony szintje, ami minden összetűzést a „mindent vagy semmit” logikájáig élez ki; a kompromisszumhoz szükséges közeledés leszűkítése, ami azt jelenti, hogy az egyik fél minimális követeléseit a másik fél maximális engedménynek tekinti; az összetűzések állandó jellegűvé válnak, s kieroszakolják annak lehetőségét is, hogy minél tovább elhúzódjának; a csoportidentitások összeütközései kiegyesülhetnek a nemzetek közötti szembenállással, amelyben a szereplők mind politikai, mind egyéni téren irracionálisan viselkednek, érzelmi, erkölcsi, vallási és a leggyakrabban történelmi pozíciókra hivatkozva.

Ez azt jelenti, hogy konkrét körülmények között a csoportnak mint a kulturális identitás hordozójának a kérdését szükségszerűen el kell különíteni, elvont fogalommá kell emelni, amely fölöslegessé tesz minden további vitát arról, hogy az állítólagos kulturális jogok miként pervertálódhattak militáns etnikai és „államalkotó” politikává.

Itt újabb kérdés vetődik fel, mégpedig a *közösség* fogalmának a meghatározása. A szakirodalom szerint ezek olyan csoportok, amelyek a következő jellegzetességeket mutatják: megvan a képességük *normák* alkotásához (ebben az esetben a kollektív szolidaritás belső normáira gondolnak, amelyek kívül esnek a politika és a jog illetékességén; sajátos kulturális és egyéb *hagyományokkal* rendelkeznek, ami önrendelkezésük alapja; a közösséghez tartozás szükséglete, óhaja azon elv alapján, hogy „odatartozom, mert oda akarok tartozni” (Friedrich 1959: 23-24).

Fontos hangsúlyozni, hogy meglétüknek e jellegzetességei vagy inkább tényezői nem képezhetik politikai határozatok vagy jogi szabályozás tárgyát. Ugyanis a közösséget integráló tényezők meglétéből (ami objektíven mérhető) logikusan mindössze annyi következik, hogy ez eleme lehet a közjogi autonómiastátus meghatározásának. Ha tehát létezik a kulturális intézmények „saját” rendszere, ebből következően létezik ennek a rendszernek az autonóm igazgatásához való „jog” is. A kollektív szolidaritás belső normái azonban nem tartoznak sem a politika, sem a jog szférájába.

Ezért a kollektív identitás meglétét adott ténynek, szociológiai realitásnak² feltételezik, illetve tekintik E realitás szükségszerűen tartalmazza azokat a nehézségeket is, amelyek a politikai és a kulturális szempont megkülönböztetésénél jelentkeznek. Azonban a kulturális identitás fogalmának a „valóságba helyezése újabb (szociológiai) hipotézisként veti fel a döntéshozók (a „többség”) politikai akaratának meglétét, ami szükséges ahhoz, hogy lehetővé váljék a kollektív identitás kulturális komponenseinek fejlődése.

A kollektív identitásról számos elmélet van. Különösen érdekes a *szociális identitás* (Eisner 1986:316; Brewer 1979:307) vagy újabb változatában az „önkategorizálás” elmélete (Abrams-Hogg 1991). Ez az elmélet lényegében azokat az univerzális lélektani mechanizmusokat kutatja, amelyekről feltételezik, hogy az identitás valamennyi formája mögött jelen vannak, azaz a közösség viselkedésében döntő lélektani tényezők. A csoportok csak akkor léteznek, ha tagjaik azonosulnak a csoporttal, vagyis ha az individuumok saját magukat a csoport által határozzák meg, illetve a csoportba sorolják. E tanítás szerint a kategorizálás szükségszerűen elkülönít, a világot szegmentumokra osztja: az, hogy valaki egy „belső” csoporthoz (in-group) tartozik, magával hozza a „külső” csoporttól (out-group) való elkülönülést. Ebben a mechanizmusban a „magunk” (csupán implicit) elképzelése érthetővé teszi, hogy „ők” is vannak, akiktől mi különbözünk (Ez a teória vezetett a kategorizáláson alapuló szociális felosztottság elismeréséhez.)

E felfogás szerint az önbesorolás egy lépéssel tovább is megy, mivel az in-group arra törekszik, hogy az összehasonlításban kedvezőbb színben tűnjék fel. A neki tetsző hízélgő sztereotípiát tagjainak személyes identitása erősíti, míg a külső csoport tagjai szokás szerint negatív sztereotípiát hordanak. Ennek a teóriának a hívei a „csoport-tudat működésére vonatkozó magyarázatukat azzal az állásponttal zárják le, hogy erre szükség van a csoport

fennmaradása szempontjából. Az elmélet sematikusá teszi a kisebbségeket) és a többség viszonyát, s leggyakrabban a nacionalizmus működésére vonatkozó sztereotipiként alkalmazzák, habár általánosabb érvényre is igényt tart.

A kollektív identitás kialakulási folyamatának három szakaszát különböztetik meg (Abrams-Hogg: *ibid*):

1. Az individuumok legelőször *önmagukat* mint a belső csoport tagjait vagy részeit kategorizálják, *szociális identitást tulajdonítva maguknak*.
2. Ugyanakkor különválnak a releváns külső csoportoktól. Ebben a folyamatban sajátítják el a kollektív identitáshoz fűződő *sztereotip* normákat.
3. Viselkedésük mindjobban megfelel az önmaguknak előírt normáknak, s ezzel párhuzamosan a „tagság” érzése mind kifejezettebb lesz. *Ezáltal az önbesorolás és az önmeghatározás sztereotípiákhöz kötődik*.

A szociális identitás elméletében sok mindent kifogásolhatunk. Mindenekelőtt azt, hogy a lélektani jellegzetességeket univerzálisnak tekinti, s ebből következően a csoport azonosítása is, a klasszikus szociológiához hasonlóan, amely univerzális társadalmat feltételez, független a társadalmi-történelmi kontextustól (Billing 1995:66). A szociális-lélektani teoretizálás túlhangsúlyozott univerzalizmusa oda vezet, hogy elsikkad a szociális kategóriák sajátos jelentése. Másrészt az in-group identitás különböző formáinak kialakulása *a lélektani hasonlóság a priori meglétét feltételezi*.

Az univerzalista álláspont relativizálása (amelynek révén ezt az elméletet alkalmazhatjuk egy „megfoghatatlan fogalom meghatározási kísérletében) abban a nézetben jut kifejezésre, hogy több identitás, az önbesorolás *egyéni megválasztásában* pedig több lehetőség is létezik, ami azt jelenti, hogy *különböző kontextusban különböző* identitások kerülnek előtérbe, válnak elsődlegessé. Így merül fel hipotézisünk, mely szerint ez a kategorizálás és „homogenizálás a kulturális identitás *kiválasztásának* alapján mehet végbe. A kulturális identitás

Hangsúlyozva, hogy a kulturális identitás kiválasztásának szabadsága a csoportidentitás mint kulturális közösség kiválasztásának a szabadságát is jelenti, továbbá hogy a kulturális kollektív jogokban való (nem)részvétel az egyén emberi joga, következtetésként tehát elfogadjuk az önbesorolás elméletének nézeteit; a „többségi vagy a „kisebbségi” kulturális identitás elfogadása nem automatikus, hanem az egyén feltételes választása, és nem függ az előre meghatározott „ismertetőjeltől”. (Ez az álláspont elfogadható még a „hivatalos” kultúrához vagy pedig a szubkultúrához való tartozás viszonylatában is.)

A kulturális identitásra (mint általában a kulturális jogokra is) vonatkozó modern koncepció azonban minden kérdést a multikulturalizmusra összpontosít, s az európai kultúrák kölcsönös függőségét állapítja meg és juttatja kifejezésre. Ez a maga részéről pozitív politikai akciót feltételez.

A Nyilatkozat a multikulturális társadalomról és *az európai kulturális identitásról* (Palermo 1990) című dokumentum szerint ennek a politikai akciónak három célja van: egyrészt biztosítani Európa egész lakossága számára a közös kulturális örökségben való részesedést, s ösztönözni mindenki részvételét e közös kultúra fejlesztésében; másrészt létrehozni az egyének és minden közösség számára a szociális teret, amelyben biztosítva van az önkifejezés és az életstílus szabadsága, ami által identitásuk felszabadul, s ezt csupán mások identitásának tiszteletben tartása korlátozza; harmadrészt bátorítani a különböző kultúrák együttműködését és kölcsönös gazdagítását célzó akciókat.

Szem előtt tartva, hogy ez a koncepció a multikulturális európai kontextusra vonatkozik, továbbá hogy a kultúrák „találkozásának” szükségessége is állandó jellegű életigazság és tény, nemzetközi téren kísérlet történik a kulturális jogok fogalmának instrumentalizálására, közvetlenül az identitásból (vagy a kulturális identitáshoz való jogból) kiindulva.

Ezeket közvetett kulturális jogoknak nevezzük, összehasonlítva a (korábban említett) közvetlen jogokkal, amelyek a kultúrához való jogból erednek. A következő jogok tartoznak

ide (CDCC 11. rev: 12-13): az egyén joga arra, hogy a közösséghez vagy identitáshoz való tartozást válassza, illetve visszautasítsa, ide értve az egyén akarata ellenére történő asszimiláció tilalmát is; az egy vagy több identitáshoz való tartozás joga, valamint a több értékrendszerhez való jog; az összes kultúra joga arra, hogy tiszteletben tartsák (az emberi jogok értelmében); a dinamikus identitáshoz való jog; az identitás tudatához való jog, ide kapcsolva az ilyen tudat visszautasítását is, továbbá az egyetemességhez való jogot is; a jog a kulturális „etnocídium” elleni védelemhez magába foglalja az életfeltételek és a környezet védelmét, valamint a kisebbségek pozitív megkülönböztetéshez való jogát is.

A nyilvánvaló erőfeszítés annak érdekében, hogy meghatározzák ezeket a jogokat, valamint a lényegükben és általánossági fokukban is különböző kategóriák ellentmondásai kellőképpen illusztrálják, milyen nehéz mindezen fogalmakat, különösen az identitást meghatározni. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az identitás nem valamilyen „dolog” (thing). Az „egyénekre és közösségekre vonatkozó beszédmód tömör megjelöléséről van szó (Bhavnani-Phoenix 1994/4-5:18). A „beszédmódok (ways of talking) vagy ideológiai diszkurzívok nem szociális vákuumban alakulnak ki, hanem az életformához kötődnek. Másrészt az egyéni lélektani állapotok (mint az identitás megformálásának elvont kiindulópontjai) a társadalmi környezettől, illetve a világról kialakított képzettől függenek, amely mindig az adott kultúrához kötődik.

Zárszó helyett

A kulturális jogok, kulturális identitás, sőt az ebből eredő jogok fogalmi meghatározásának kísérletei is, sajnos, néhány elvont és szinte áthidalhatatlan ellentmondásra mutatnak rá alapvető fogalmi szinten. A kulturális jogok ambivalens természete az alapfogalom ugyanilyen jellegéből ered - a kultúra ugyanis a részleges és az egyetemes szimbiózisa. Így a kulturális jogokat is a sajátoshoz és az egyetemeshez való jog egyszerre jellemzi. Tehát mind az egyediség, mind a csoportosság benne foglaltatik. A kulturális jog csak akkor emberi jog, ha célja az egyén (ön)azonosítása, amely az individuálistól halad az általános felé, és fordítva (Meyer-Bisch 1991:13.).

JEGYZETEK

- 1 E századvégi visszatekintésben fontos emlékeztetni arra, hogy az emberi jogok „története” demagóg elemeket is tartalmaz egészen a visszaélésig, mivel ideológiai és politikai megfogalmazása mindig azoktól származik, akik az adott pillanatban hatalmon vannak.
- 2 A kollektív identitáshoz való jogot a Nyilatkozat a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól 1. cikkelye határozza meg: „Az államok a saját területükön védik a kisebbségek létezését és nemzeti vagy etnikai, kulturális és nyelvi identitását, valamint ösztönzik ezen identitás előmozdításának feltételeit.” A/47/678-Add2/1992. december 18.
- 3 Az identitás egyéni kiválasztása az önfelismerés akciója (Smith 1991:3. és tovább). A folyamat mutatis mutandis összefogja a kiegészítő tényezőket, amelyek alapvetően meghatározzák a kollektív identitást: a nembéli (gender), térbeli (területi) és osztályhovatartozást.

IRODALOM

- Abrams, D. and Hogg, M. A.: *Social Identity Theory*. New York, Springer Verlag 1991.
- Billing, M.: National Identity in the World of Nations. In: *Banal Nationalism*. London, Sage Publications 1995.
- Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, Osiris-Századvég, 1995.
- Bíró Gáspár: Minority Rights in Eastern and Central Europe and role of International Institutions. In: *Searching for Moorings East Central Europe in the International System*. Ed. by J. Laurenti. New York, UN Association of the USA 1994.
- Bhavnani, K-K. and Phoenix, A.: Shifting Identities-Shifting Racism: an Introduction. *Feminism and Psychology*, 1994. 4-5.

- Bokorné Szegő Hanna: Az emberi jogoktól való időleges eltérés, illetve az emberi jogok állandó jellegű törvényes korlátozása. *Acta Humana* 1995. 18-19.; 23-39.
- Brewer, M.: In-group -biasi the minimal intergroup situation: a cognitive-motivational analysis. *Psychological Bulletin* 1979. 86.
- Claude, R. P. Weston, B. H.: *Human Right in the World Community, Issues and Actions*. University of Pennsylvania Press 1989.
- Dimitrijević, V.: Internacionalizacija ljudskih prava dva veka posle Francuske revolucije. *Arhiv za pravne i društvene nauke* 1989. 3
- Eisner, J. R.: *Social Psychology*. Cambridge University Press 1986.
- Friedrich, C. J.: *The Concept of Community in the History of Political and Legal Philosophy*. New York, The Liberal Art Press 1959.
- Hiber, D.: Pravo na mirno uživanje imovine, obhci njegovog ugrožavanja i mogućnosti ponovnog uspostavljanja u jugoslovenskom pravu. In: *Pravo ljudskih prava - nove teme*. Beograd, Beogradski centar za ljudska prava 1996.
- Ilić, M.: *Dmštveni sistem i kultura*. Beograd, Sociologija, Rad 1974.
- Jovanović, S.: *Ustavno pravo Krljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd, Geca Kon 1924.
- Kale, E.: Uvod u znanost o kulturi. Zagreb, školska knjiga 1988.
- Kluckhohn, C.: The Concept of Culture. In: *Policy of Sciences*. Ed.: by Lener, D. -Lasswell, H. Stanford University Press 1951.
- Kreber, A.: O kulturi. In: *Teorije o draštvu, Osnovi savremene sociološke teorije*. Beograd, II knjiga, Vuk Karadžić 1969.
- Marković, M.: *Sociologija*. Priština 1994.
- Meyer-Bisch, P.: *Les droits culturels: une catégorie sous-développée des droits de l'homme*. Cahiers du centre interdisciplinaire d'ethique et des droits de l'homme. University de Fribourg 1991.
- Paunović, M.: *Jurisprudencija Evropskog suda za ljudska prava*. Pravni fakultet u Beogradu 1993.
- Posner, R.: *The Economic of Justice*. Harvard University Press 1983.
- Smith, A D.: *National Identity*. London, Penguin Books 1991.
- Szabó Imre: *A kulturális jogok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973.
- Szamel Katalin: A gazdasági, szociális és kulturális jogok értéke. *Acta Humana* 1993. 11. 272.
- Tylor, E. B.: *Primitive culture*. New York, Brentanos Publisher 1924.
- Vasak, K: Les droits de l'homme, quels droits, quel homme? In: *Mélanges René-Jean Dupuy*. Paris 1977.
- Wiley, N.: The Politics of Identity in American History. In: *Social Theory and the Politics of Identity*. Cambridge, USA, Blackmen 1994.

ÁGNES KARTAG-ÓDRI

Group identity and cultural rights of minorities

Right to identity is a universal human right which has basic significance in the survival of diverse groups and communities, as well as in their cohesion. Since safeguarding and developing diverse identity forms lie in the sphere of culture, the cultural rights that legally ensure that individuals, as well as groups, can maintain their identity have extremely great importance.

The freedom of choosing one's own cultural identity actually allows the individual to decide on his/her belonging and devotedness to a certain cultural community, or to more than one. On the basis of the 1990 Palermo manifesto on Multicultural society and European cultural identity, two kinds of cultural rights seem to be distinguishable in the multicultural European environment: direct cultural rights, which are deducible from the right to culture, and indirect cultural rights in connection with the individual choice of cultural identity. Out of the latter, special emphasis is placed on the right of the individual to freely choose his/her community and identity, the prohibition of assimilation against the individual's will, the right to multiple identity, the right of any culture to honour, the right to develop sense of identity, the right to defence against any sign of ethnocidal tendencies, and, in the case of minority communities, even the right to positive discrimination.

Since each culture is symbiosis of individuality and universality, the final conclusion to be drawn is that cultural rights must have the dual feature of the right both to individuality and to universality.